

Марина КРУГЛЯК,

кандидат історичних наук, доцент,
незалежний науковець (м. Житомир, Україна)

РОЗЛУЧЕННЯ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглянуто еволюцію приводів до розлучення у підросійській Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Подільської губернії. Завдяки використанню матеріалів Першого Всеросійського перепису населення 1897 року (Волинська і Подільська губернії) продемонстровано незначний відсоток розлучень серед православного населення Подільської губернії, що відповідав загальнодержавним тенденціям; показано поширення розлучення серед представників різних станових груп. Доведено, що наприкінці ХІХ ст. головним приводом до розірвання шлюбу став перелюб. Шляхом аналізу матеріалів тогочасної періодичної преси зроблено висновок про нагальність урегулювання процесу розлучення з боку держави та зняття монополії у питаннях розірвання шлюбу, що належала церкві.

Ключові слова: Подільська губернія, підросійська Україна, перелюб, преса, розлучення, Св. Синод.

За даними Міністерства юстиції України та ДСА у 2025 р. в Україні зафіксовано понад 165 тис. шлюбів і 124 тис. розлучень. На 10 шлюбів припадає 7 розлучень. Дані неоптимістичні, однак із незначною позитивною тенденцією: приміром, у 2024 р. кількість нових та розірваних шлюбів була приблизно однакова, а напередодні повномасштабного вторгнення (у 2021) на 10 шлюбів припадало 6 розлучень [13]. Однак сама процедура розірвання шлюбу, яка зараз максимально спрощується відповідно до реалій цифрового суспільства, пройшла тривалий процес еволюції, і для населення підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. була

сповнена надмірної бюрократизації та перешкод з боку світського і церковного права.

Мета статті – продемонструвати еволюцію приводів до розірвання шлюбу у підросійській Україні у XIX – на початку XX ст., спираючись на дані по Подільській губернії.

Зазначимо, що дана проблема є нерозробленою. Окремі згадки про особливості розлучення у Російській імперії знаходимо у публікаціях таких науковців, як В. Безгін [1], Б. Миرون [10], М. Тольц [21], О. Шершньова [21]. Джерельною базою дослідження є матеріали Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. (Волинська і Подільська губернії) [14; 15], періодична преса зазначеного періоду (газети «Киевлянин», «Рада»).

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Російській імперії можна було нарахувати до 26 законних приводів до розлучення, однак у 1723 р. їхню кількість було зменшено до п'яти. Ними були: 1) перелюб; 2) тривала відсутність одного з членів подружжя або його заслання і тюремне ув'язнення; 3) чернецтво; 4) близька спорідненість; 5) укладення шлюбу за життя чоловіка-дружини (двоєженство) [10, с. 174].

За правління Петра I у Російській імперії з'явилася тенденція до секуляризації шлюбу. Зокрема, тоді було запроваджено такий привід до розлучення, як заслання на поселення, натомість виключено як привід невиліковну заразну хворобу, замах на життя чоловіка або жорстоке поводження [12, с. 1]. Однак подібна «світськість» тривала недовго. Уже з 1760-х рр. Св. Синод став заважати процесу розлучення, прагнучи поставити його в жорсткі рамки духовних законів і зробити прерогативою формального духовного суду при єпископах. Держава ж не чинила жодного спротиву, передавши матримоніальну сферу до рук церкви, а духовництво у першій половині XIX ст. домоглося ще й того, що офіційне розлучення стало можливим виключно із санкції духовного суду й за суворого дотримання вимог до причин розлучення. Розірвання шлюбу стало розглядатися як гріх, що підриває ідею святенності союзу. Отже, до 1917 р. офіційне розлучення залишалося прерогативою церкви [10, с. 175–176].

На початку ХХ ст. для православного населення Російської імперії існувало лише чотири приводи до розлучення: 1) засудження чоловіка до заслання або на поселення із позбавленням станових прав; 2) безвісна відсутність чоловіка п'ять і більше років (організація пошуку тривала ще декілька років, перш ніж було надано дозвіл на розлучення); 3) нездатність до шлюбного співжиття, що виникла ще до укладення шлюбу; 4) подружня зрада (перелюб), доведена мінімум двома свідками [12, с. 1].

Перша російська революція 1905–1907 рр. стала поштовхом до появи нових тенденцій у суспільному житті. Деякі науковці стверджують, що можна вести мову про своєрідну «сексуальну революцію», підігріту творами тогочасної літератури (Ф. Сологуба, М. Арцибашева, Л. Андрєєва), в яких оспівувалося т. зв. «вільне кохання». Еротичні мотиви знаходимо і у творчості українських авторів (В. Винниченка, М. Коцюбинського, М. Могиланського) [19]. Тож не дивно, що на порядку денному постало питання демократизації процесу розлучення.

Приміром, у січні 1909 р. Міністерство юстиції пропонувало зробити доповнення до нового цивільного уложення й вважати захворювання на сифіліс одного з членів подружжя за привід до розлучення. Однак проти подібного доповнення висловилося медичне відомство, яке зауважило, що за сучасних засобів терапії хвороба одного з членів подружжя не може вважатися невиліковною, тому це може слугувати лише причиною до тимчасової розлуки. Розглянути питання мала Державна Дума [4]. У 1912 р. архієпископ Антоній Волинський пропонував Св. Синодові ще один привід до розлучення: якщо православний заради одруження з католичкою змінив віросповідання, а потім розкався і вирішив повернутися в православ'я та розірвати шлюб, то необхідно неодмінно дозволяти подібне розлучення [7]. Улітку 1912 р. члени медичної ради звернулися до митрополита Антонія Петербурзького і пропонували доповнити приводи до розлучення такими, як: фізична нездатність, туберкульоз, алкоголізм [6].

Міністерством юстиції, зокрема К. Победоносцевим, було розроблено законопроект про вилучення справ про розірвання

шлюбу з юрисдикції духовного відомства. Але проти цього виступали релігійні діячі. Так, Никанор, єпископ Олонецький і Петрозаводський, улітку 1912 р. зауважував: «Шлюб є таїнством, благодать якого перебуває на подружжі вічно. Розірвати шлюб через світську владу неможливо... Весь процес справ про розірвання шлюбу віддати в руки світської влади не можна, адже це фактично буде зведено до цивільного шлюбу. Мені здається, що початок і кінець шлюбного процесу повністю мають перебувати в руках духовної влади. Середину ж... можна буде передати у відання світської влади, яка повинна проводити слідство й судити про ґрунтовність приводів, наданих до розлучення» [5].

У серпні 1912 р. «Киевлянин» знайомив своїх читачів зі змістом проєктів реформи з розірвання шлюбу міністра юстиції та Синоду. Пропонувалося, що за духовною владою буде збережено повноваження впливати на подружжя, яке бажає розірвати шлюб, умовлянням для навернення до примирення. В разі безуспішності умовляння духовна влада має встановити, чи є доведеним привід до розлучення, й якщо так, тоді дає розлучення з визначенням законних наслідків розірвання шлюбу. Саме розслідування перелюбу та нездатності до шлюбного співжиття повністю переходить у відання світського суду. На весь період розгляду справи про розірвання шлюбу через перелюб чи нездатність до шлюбного співжиття цивільний суд за клопотанням одного з членів подружжя може дозволити жити окремо. Подача подібної скарги має здійснюватися особисто. Доповнено було й приводи до розлучення. Окрім чотирьох наявних, було запропоновано ще такі: невиліковне божевілля; невиліковна венерична хвороба; замах на життя одного з членів подружжя; моральне або фізично жорстоке ставлення члена подружжя [2]. Але до остаточної версії проєкту ввійшло лише два останні приводи до розлучення, що належали до компетенції духовного суду. На думку оглядача «Киевлянина», було б резонним усі приводи до розлучення передати світському судові, залишивши духовній владі лише розірвання шлюбу [13]. Утім, уже на початку 1913 р. газета повідомляла, що Синод має намір розглянути проєкт положення

про приводи до розлучення, вироблений окремою нарадою при цьому органі. Йшлося про такі приводи: нездатність до подружнього співжиття; безвісна відсутність члена подружжя; перелюб; позбавлення станових справ й заслання; уникнення православ'я й перехід в іншу віру; перехід у сектантство нехристиянського характеру; жорстоке поводження; замах одного члена подружжя на іншого; психічна хвороба, божевілля; сифіліс за наявності небезпеки для здоров'я члена подружжя та його нащадків [18].

Пропонуємо до розгляду офіційну статистичну інформацію щодо кількості розлучень у Російській імперії та розподіл їх відповідно до приводів. За даними центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (1893), у 46 православних єпархіях Європейської Росії (без холмсько-варшавської) впродовж 1867–1886 рр. було розірвано шлюби, послуговуючись такими приводами:

1) безвісна відсутність чоловіка – 10 943, в середньому на рік 547 шлюбів;

2) позбавлення станових прав – 4 077, в середньому на рік 204 шлюби;

3) перелюб – 1 652, в середньому на рік 83 шлюби;

4) нездатність до шлюбного співжиття – 212, в середньому на рік 11 шлюбів.

Отож, за 20 років було розірвано 16 884 шлюби, або 845 на рік [12, с. 1]. До прикладу, у 1841–1850 рр. церква санкціонувала 770 розлучень, або 77 розлучень на рік (православне населення становило 43 млн осіб) [10, с. 176].

Таблиця 1. Динаміка розлучень серед православного населення Європейської Росії в 1867–1886 рр. [21, с. 144]

Періоди	Середньорічна кількість розлучень	Кількість розлучень на 1 000 осіб
1867–1871 рр.	722	0,013
1872–1876 рр.	823	0,014
1877–1881 рр.	821	0,013
1882–1886 рр.	1 023	0,016

У той же час за той самий період у середньому на рік було укладено 577 196 шлюбів, тобто на 10 000 шлюбів припадало в середньому 14,7 розлучень. Порівняємо ці дані з іншими конфесіями у Росії і світі. Так, у лютеран і реформаторів у Росії припадало 66,8 розлучень; у Франції у перші роки дозволу розлучень (1885 і 1886) – 220; за період 1877–1886 рр. в Англії – 18,5, в Австрії – 41,1, в Угорщині – 63,8, у Швеції – 73,2, в Ельзасі і Лотарингії – 100,8, в Саксонії – 302,8, у Швейцарії – 470,1, у Гамбурзі – 689 розлучень [12, с. 1].

За 1905–1913 рр. в Європейській Росії зафіксовано 23 087 розлучень, тобто 2 565 на рік, або 0,029 на 1 000 осіб (для порівняння: у 1841–1850 рр. – 0,002, у 1867–1886 рр. – 0,014). У 1912 р. на 115 млн осіб православних було розірвано 3 532 шлюби, а в 1913 р. на 98,5 млн осіб – 3 791 шлюб; значна частина розлучень припадала на місто [1, с. 27]. До прикладу, у 1900-ті рр., в Австро-Угорщині коефіцієнт розлучення становив 0,02, у Великобританії – 0,04, у Франції – 0,5, у США – 1,6, в Японії – 2,2 [10, с. 176].

Суттєвих змін зазнали і причини розлучень, зокрема на початку ХХ ст. частка розірвань шлюбу через «доведений перелюб» зросла до 95 % всіх розлучень [20, с. 145].

Таблиця 2. Розлучення серед православного населення Європейської Росії в середині ХІХ – на початку ХХ ст. [10, с. 176]

Причини розлучень	Розлучення, абс.		Розлучення, %	
	1841–1850 рр.	1905–1912 рр.	1841–1850 рр.	1905–1912 рр.
Перелюб	31	18 801	4,0	97,4
Нездатність до подружнього життя	15	449	2,0	2,3
Вступ у шлюб за життя чоловіка/дружини	287	–	37,3	–
Безвісна відсутність та заслання до Сибіру	409	46	53,1	0,3
Близька спорідненість	28	–	3,6	–
Всього	770	19 296	100,0	100,0

У табл. 3 конкретними фактами підтверджуємо, скільки розлучених проживало наприкінці XIX ст. у Подільській губернії

Таблиця 3. Розподіл населення Подільської губернії за сімейним станом, у % (1897) [15, с. VII]

Вікові групи	Неодружені		Одружені		Вдівці		Розлучені		Не вказали свого сімейного стану	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
15–16 років	100	98,9	–	1,1	–	–	–	–	–	–
17–19	97,7	78,2	2,3	21,6	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
20–29	46,8	16,8	52,6	81,2	0,4	1,6	0,1	0,3	0,1	0,1
30–39	4,3	3,1	94,7	90,9	0,9	5,6	0,1	0,3	0,0	0,1
40–49	2,0	2,3	95,4	82,8	2,4	14,6	0,1	0,2	0,1	0,1
50–59	1,5	1,9	91,6	67,9	6,8	29,8	0,1	0,2	0,0	0,2
60 і більше	1,5	2,3	73,3	36,9	24,8	59,9	0,2	0,2	0,2	0,7
Невідомих	35,5	31,0	38,4	40,4	5,7	13,5	3,9	2,4	16,5	12,7
Усе доросле населення	29,9	21,9	65,9	65,4	4,0	12,3	0,1	0,2	0,1	0,2

З таблиці видно, що перші випадки розлучення зафіксовано у віковій групі 20–29 років, хоча у віці 15–16 років деякі дівчата вже виходили заміж. А той факт, що до 20-річного віку не зафіксовано жодного факту розлучення, свідчить про те, що мінімум 2-3 роки молодята таки перебували у шлюбі, перш ніж збиралися розлучитися. Зверніть увагу: у віці 15-16 років було 1,1 % одружених жінок, а у віці 17–19 років – 2,3 % одружених чоловіків і 21,6 % одружених жінок.

Для порівняння, у Волинській губернії, відповідно до Першого Всеросійського перепису (1897), частка розлучених чоловіків становила 0,07 %, жінок – 0,18 %, тобто показники в обох

губерніях є майже однаковими і скоріше свідчать про загальну тенденцію, характерну для підросійської України [14, с. V].

На нашу думку, цікавими є дані щодо відсотка розлучень відповідно до такого критерію, як належність до тої чи іншої станової групи. У Подільській губернії, відповідно до перепису, у 1897 році серед розлучених було 823 чоловіки і 2 022 жінки, тобто всього 2 845 осіб. Розглянемо розподіл розлучених серед різних станових груп.

1. Спадкові і особисті дворяни і чиновників – 1,76 % (всього 50 осіб).

2. Особи духовного звання всіх християнських сповідань – 0,35 % (10 осіб).

3. Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани – 69 % (1 964 особи).

4. Особи сільського стану – 27,8 % (790 осіб).

5. Іногородці – жодного представника.

6. Не належні до згаданих вище станових груп – 0,31 % (9 осіб).

7. Іноземні піддані – 0,78 % (22 особи) [15, с. 94–95].

Отже, можемо констатувати, що найбільше до розлучення вдавалися представники міських станів, доволі поширеним це явище стало для селян, однак мінімально поширеним серед дворянства і духовенства.

Зауважимо, що в цей час (1897) у Російській імперії було зареєстровано всього 1 132 розлучення, а число розлучень в Європейській Росії на 1 000 осіб населення православного віросповідання становило 0,06 %, а в 1913 р. – 0,15 % [18, с. 153, 154].

Окрім розлучень, у Російській імперії дозволялося, попри закон, але «з чисто моральних підвалин», роздільне проживання подружжя без розірвання самого шлюбу [8, с. 372]. Приводами до нього були: буйний характер чоловіка, розтрата спільного майна, жорстоке поводження, ненадання засобів для існування для сім'ї, порочний або бродячий спосіб життя, подружня зрада, психічні або венеричні хвороби, нездатність до шлюбного співжиття. У 1889–1896 рр. у Російській імперії надійшло 18 912 прохань

на роздільне проживання, тобто в середньому 2 364 на рік. 69 % прохань подано мешканцями Москви і Петербурга. Більшість прохань подано жінками: у 1893 р. з 2 161 прохання ними подано 1899 (87 %), з них 1523 (80 %) належать дружинам міщанського і селянського стану [11, с. 2]. У даному випадку ці два стани так само серед «лідерів».

Процедура розлучення була доволі тривалою. Як наслідок, не дочекавшись сепарації, члени подружжя вирішували жити так, як їм хотілося. 1908 року оглядач «Ради» негативно оцінював дану бюрократичну процедуру: «Якось писалось по газетах, навіть урядових, що вийшли полегшення для розводу шлюбів. Але все це певно не для простого люду. В Тарноградській парафії, Білгорайського повіту, напр., уже четвертий рік, як подали прохання до Св. Синоду кілька осіб (міщан) про розвод. Священик більш як 20 разів нагадував Синоду про ці розводи, але з цього нічого не вийшло. Тепер, не дочекавшись розводу, заінтересовані особи заявили священникові, що житимуть далі на віру. А таке з'явище у нас незвичайне» [17]. До подібного вирішення питання вдався, зокрема, відомий композитор Микола Лисенко. Його дружина О'Коннор не погоджувалася давати розлучення, тож Микола Віталійович запропонував своїй коханці Ользі Липській жити цивільним шлюбом. І та, попри осуд з боку суспільства і батьків, погодилася та навіть народила у такому шлюбі дітей [21, с. 183–184]

У квітні 1909 р. «Рада» писала про розгляд законопроекту про розлучення: справи про розірвання шлюбу пропонували передати цивільному судові. Синод не міг впоратися із такою кількістю паперів, й щороку чверть усіх справ залишалася нерозглянутою. Міністерство юстиції вважало, щоб встановити факт перелюбу та непридатності до життя у шлюбі повинні не ченці, а цивільний суд. Консисторії негативно оцінили цей законопроект [3].

Отже, розлучення у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст., і у Подільській губернії зокрема, було явищем рідкісним. Причинами цього була не лише християнська мораль, яка

різко засуджувала акт розірвання шлюбу, і консерватизм мислення населення, так і бюрократичні аспекти. Однак на початку XX ст., на тлі процесів емансипації та модернізації, частка розлучень зростає, а перелюб стає основною причиною до розірвання шлюбу серед православних. Повноваження з проведення розлучення у православного населення належали вищій церковній владі – Св. Синодові), і лише на початку XX ст. світському законодавству було дозволено регулювати акт розірвання шлюбу трохи більше, ніж раніше. Втім, дискусія щодо передачі справ про розлучення світським органам влади, а також щодо лібералізації процесу розлучення так і залишилася тільки дискусією на шпальтах тогочасної періодичної преси до 1917 року, однією з причин чого була незгода церкви відмовлятися від своєї влади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Безгин В. Повседневный мир русской крестьянки периода поздней империи. Москва : Издательство «Ломоносов», 2020. 248 с.
2. Бракоразводная реформа. Киевлянин. 1912. 22 августа. С. 2.
3. Законопроект про шлюбну розлуку. Рада. 1909. 8 апріля (21 квітня). С. 2.
4. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1909. 6 января. С. 6.
5. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1912. 2 августа. С. 2.
6. К вопросу о разводе. Киевлянин. 1912. 6 августа. С. 2.
7. К реформе бракоразводного процесса. Киевлянин. 1912. 26 июня. С. 3.
8. Максимов В. Законы о разводе православного и неправославного исповеданий и о раздельном жительстве супругов, с разъяснением и Правительствующего Сената и циркулярными и сепаратными указами Святейшего Синода. Москва : «Юрист», 1909. 428 с.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в). В 2 т., т. 1. СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

10. Н. Т. Разлучение супругов. II. Киевлянин. 1902. 22 августа. С. 2–3.

11. Н. Т. Расторжение брака. II. Киевлянин. 1902. 4 ноября. С. 1–2.

12. На 10 шлюбів припадає 7 розлучень. В Україні поменшало розлучень. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/marriage-divorce-2025>.

13. Новшества в бракоразводном процессе. Киевлянин. 1912. 26 октября. С. 1–2.

14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. VIII. Волынская губерния. СПб. : Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. 312 с.

15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния. СПб : Тип. «Слово», 1904. XI, 285 с.

16. По Україні. З Холмщини. Не дають розводів. Рада. 1908. 6 іюля (19 липня). С. 2.

17. Поводы к разводу. Киевлянин. 1913. 7 февраля. С. 3.

18. Пономарева В., Хорошилова Л. Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад. XVIII – начало XX века. Москва : Новый хронограф, 2009. 352 с.

19. Таємна пригода. Антологія української еротичної прози межі XIX – XX ст. Київ : Yakaboo Publishing, 2023. 576 с.

20. Тольц М. С. Брачность населения России в конце XIX – начале XX вв. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР : сб. ст./под. ред. А. Г. Вишневого. Москва : Статистика, 1977. С. 138–153.

21. Шершньова О. Відомі українці : психологія стосунків. Київ : Букшеф, 2025. 336 с.